

СИНТАКСЕМА ЯК ОДИНИЦЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОГО РІВНЯ

Коломийцева Вікторія Віталіївна

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті коротко розглянуто історію розвитку галузі семантичного синтаксису. Синтаксема, тобто одиниця семантико-синтаксичного рівня, кваліфікується як знак семантичної природи, який представляє семантичну структуру речення, тобто його внутрішню організацію. Зміст речення – це система відношень, основним виразником яких виступає предикат – центральна синтаксема. Таксономічно синтаксема може становити як окреме слово, так і сполуку слів. Граматична і лексична семантика прийменників і часток не знівельовується у синтаксемах, на відміну від членів речення – компонентів формальної структури.

Ключові слова: семантико-синтаксичний рівень речення, синтаксема, знак семантичної природи.

Мова як засіб спілкування й обміну думками між людьми репрезентує речення як головну комунікативну одиницю. Воно виступає одиницею як мови, так і мовлення. Це багатоаспектна одиниця, і її багаторівнева природа зумовлена тим, що ментальний "рух" від смислового образу ситуації до її маніфестації в реченні – це не механістична процедура, а перехід над "океаном" універсально-логічного змісту думки на "човні" словесного мислення конкретної мови. Мовоутворення називають "актом поелементного перекладу з якогось внутрішнього коду на натуральну мову" [Кацнельсон 1984, 4]. Словесному мисленню на категорійному рівні відповідає лінгвістичне значення, лінгвістична семантика. І тут особливої актуальності набуває "семантико-синтаксичний рівень мови, який відтворює те, як логічний зміст думки не універсально, а конкретно у кожній національній мові створює семантику власне речення, його значення, що є мовним виразом логічного змісту" [Кадомцева 1985, 8–9]. Одиницею цього рівня є синтаксема.

На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтаксичних зв'язків і репрезентують формально-синтаксичну структуру речення, а отже, відбивають його поверхневу організацію (систему поєднаних граматичними зв'язками складників), синтаксеми – знаки семантичної природи – представляють семантико-синтаксичний рівень і, відповідно, відношення між явищами дійсності, що ними позначаються [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983, 46–25]. Цей рівень ближчий до пропозиції, яку розуміють як семантичну модель реальної ситуації дійсності, власне до змістової природи речей, що сприяє розкриттю сутнісних явищ, взаємозв'язків між речами, баченню пропозиційних ядер (точок), функції смислу імен, тобто самих денотатів. Пропозиція – це абстрактна структура, взята в її семантичному аспекті. Вона постає як своєрідний "пропозиційний радикал" (за Л. Вітгенштейном) або, можна сказати, смісловий інваріант чи семантична структура (схема), здатна входити в ту чи іншу модальну рамку [Арутюнова 1976, 33–35]. Семантична структура стосується внутрішньої форми (організації) речення, отже, є об'єктом власне синтаксичної дисципліни, що уможливорює кардинальну зміну статусу цієї галузі, подолання синтаксисом "становища бідного родича морфології", за образним висловленням Л. Теньєра. І що важливіше, у семантичній структурі ре-

чення якнайвиразніше постає когнітивна настанова мови як одна з її провідних функцій. Цим і зумовлений своєрідний кількісний і якісний зсув у бік семантичного синтаксису, логіко-семантичного аналізу речення, що відбувся в мовознавстві в останні три десятиліття XX століття і триває досі.

Розвиток семантичного синтаксису речення пов'язаний із вченням про значення мовних одиниць, яке у другій половині XX століття розвивається так активно, що навіть дає підстави говорити про "семантичний вибух" у лінгвістиці. Відбувається інтенсивне зближення вчення про лексичну семантику й семантичний синтаксис, і проблема семантичного в синтаксисі стала представляти собою одне з найскладніших і найцікавіших питань загального мовознавства [Мірченко 2001, 28–38]. І цілком підставно, адже семантичний рівень речення найбільшою мірою наближений до мислення і позамовної діяльності людини, відкриває нові горизонти в філософії мови.

Глибокий інтерес до семантики на синтаксичному рівні одними з перших виявили представники так званої генеративної семантики, такий же підхід визначив концепцію "відмінкової граматики" Ч. Філлмора, який зауважував, що різні "набори" відмінкових форм (ширше – словоформ), а також можливі варіанти таких "наборів" і виражають поняття із універсальним значенням "тип речення" [Філлмор 1981, 369–396]. У вітчизняному мовознавстві вчення про семантичну структуру речення розробляли видатні мовознавці О.С. Мельничук, І.Р. Вихованець, Й.Ф. Андерш. Останнім часом під впливом "відмінкової граматики" значно активізувалися дослідження, присвячені вивченню семантичної структури речення у зв'язку зі смисловою структурою ситуації [Андерш 1984, 38–42].

Референтами речень як повних знаків, на відміну від слів, виступають не окремі предмети, ознаки, дії, а явища, події, цілісні ситуації, тобто поєднання референтів окремих лексичних одиниць, що перебувають у відповідних відношеннях між собою. Звідси й конститuentами пропозиції як смислового образу ситуації постають не власне граматичні форми, а семантико-синтаксичні одиниці – синтаксеми. Така наукова засада, що зорієнтована не на формальну організацію речення, а на структуру події, ситуацію як денотат речення, стає визначальною в сучасних дослідженнях із синтаксису. Тому й зміст речення розуміють не як набір зв'язків, а як систему відношень, центром якої є генеральний виразник відношень – предикат, що визначає "місця" для предметів, їх кількість і характер.

Якщо аналізу формально-лінгвістичному властива конкретика, то логічний аналіз – універсальний, він розкриває типологію відношень [Арутюнова 1988, 150–151], без врахування яких неможливо дати адекватну оцінку речення як основної одиниці синтаксису й мови в цілому. Функціональний аналіз лінгвістичних одиниць, як відомо, спочатку набув плідного розвитку у фонології. Дослідження вчених Празької лінгвістичної школи дали початок ученню про фонему як інваріант у площині звукових варіацій, спрогнозувавши можливість інваріантності одиниць інших мовних рівнів, зокрема й синтаксичного. Багатий досвід фонології дає поштовх для розвитку функціональної інтерпретації фактів і в синтаксисі. Як слушно зауважує Т.П. Ломтев, вже саме визначення мови як засобу спілкування між людьми, обміну думками передбачає розрізнення принаймні трьох фактів: того, що є власне засобом спілкування (мовні знаки), того, що є предметом спілкування (зміст,

тобто думки, почуття, поняття, якими обмінюються люди), і того, що є метою спілкування (взаєморозуміння). З огляду на такий трьохаспектний характер комунікативної одиниці одне із основних завдань синтаксису полягає в тому, щоб розрізнити члени структури речення та одиниці висловлення, представленого в реченні, адже "на рівні висловлення одиниці висловлюваного не перебувають у взаємно-однозначних відповідностях із одиницями висловлюючого; до однієї тотожності в площині висловлюваного ми знаходимо різні тотожності у висловлюючому" [Ломтев 1976, 126–128]. Так, погляди на комунікативні одиниці еволюціонують від традиційного й позиційного синтаксису в бік багатоаспектного підходу до синтаксичних одиниць, а синтаксична теорія, таким чином, розробляється в загальнолінгвістичному, філософському й логічному контексті. Розроблювана теорія про абсолютні й реляційні ознаки синтаксичних об'єктів підготувала ґрунт для створення семантичної моделі речення та самого поняття семантичної елементарності/неелементарності речення. Стає очевидним, що сутність лінгвістичного явища полягає у відповідності не між знаком і об'єктом, а між знаком і значенням як відображенням об'єкта. Речення щодо свого змісту є висловлювання, що містить постійні й перемінні елементи. Єдність постійних і перемінних елементів речення і становить собою конкретне речення мови. Закономірний зв'язок постійних елементів речення – це його модель, представлена предикативним центром. Таким чином, моделлю речення є те, в чому полягає його тотожність із рядом інших речень. Речення як модель є висловлювання, що містить лише сталі елементи. Модель речення – це ціле, що складається із постійних елементів, об'єднаних закономірним зв'язком [Ломтев 1976, 145–146]. Так, у центрі уваги опиняється відображувана в реченні ситуація, фрагмент дійсності та її семантична модель – пропозиція.

Російський лінгвіст А.М. Мухін у книзі "Функціональний аналіз синтаксичних елементів" ставить завдання індуктивно вивести поняття функціональної синтаксичної одиниці, чи синтаксичного інваріанта, на матеріалі давньоанглійської мови із властивими їй відмінками. Системно дослідивши різноманітні позиційні варіанти компонента речення й обравши за точку опертя його синтаксико-семантичні ознаки (із застосуванням ознаки частотності, сильної й слабкої позиції компонентів), А.М. Мухін виводить поняття синтаксеми (синтаксичного інваріанта) – це сукупність, чи пучок, суттєвих синтаксико-семантичних ознак, спільних для всіх її варіантів, якими можуть бути як окремі елементи, так і сполучення елементів. Далі розробляючи проблематику синтаксемного аналізу, дослідники обґрунтовують поняття глибинної структури речення, елементарними синтаксичними одиницями якої є синтаксеми, і пильну увагу приділяють питанню системності в синтаксисі. Вона зводиться насамперед до розрізнення, з одного боку, опозитивних парадигматичних рядів (це стосується різних синтаксем, об'єднаних спільністю тієї чи іншої синтаксико-семантичної ознаки), з іншого – еквівалентнісних парадигматичних рядів, членами яких є варіанти однієї і тієї ж синтаксеми [Мухін 1980, 23–24].

Дефініція синтаксеми набуває дальшої корекції у працях Г.О. Золотової, яка визначає її як мінімальну, далі неподільну семантико-синтаксичну одиницю конкретної мови, що виступає одночасно й носієм елементарного смислу, і конструктивним компонентом складніших синтаксичних побудов, і, відповідно, характеризується певним

набором синтаксичних функцій. Визначаючи диференційні ознаки синтаксеми, Г.О. Золотова звертає увагу на зв'язок семантики синтаксеми із категорійно-семантичним значенням слова (слів), від якого (яких) вона утворена, на певну морфологічну форму та здатність синтаксично реалізовуватися в певних позиціях. Здійснюючи послідовний функціональний опис елементарних семантико-синтаксичних одиниць російського синтаксису (синтаксем), авторка укладає словник синтаксем, розрізняючи три їхні функціональні типи (вільні, обумовлені й зв'язані) [Золотова 1988, 3–21].

Вдумливим дослідником мовних явищ і процесів із широким діапазоном лінгвістичних інтересів є видатний вітчизняний учений І.Р. Вихованець, який присвятив цілий ряд монографій питанням граматики української мови. Насамперед учений розробляє типологію функціональних підходів до синтаксичних явищ, чітко розмежовуючи формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне семантичний і комунікативний яруси синтаксису, і наголошує на тому, що "повний функціональний синтаксис відповідної мови має охоплювати як семантичний синтаксис, так і комунікативний, і формальний". Один із найпомітніших українських дослідників синтаксису систематизує синтаксичні одиниці за функціональною ознакою, за характером відношень, встановлює їхні типи, специфіку й статус, визначаючи їхню ієрархію. Семантико-синтаксичні відношення, у які включені синтаксеми, відображають стосунки тих або інших явищ позамовної дійсності, відбиті в загальній семантиці речення [Вихованець 1992, 11–30]. На відміну від синтаксичних зв'язків, що організовують члени речення як головної синтаксичної одиниці в єдине граматичне ціле і спрямовуються у внутрішню структуру цієї одиниці, синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування. Прикметним є те, що одному синтаксичному зв'язку відповідають різні семантико-синтаксичні відношення, тобто граматично тотожні одиниці залежно від контекстного оформлення можуть реалізувати зовсім різні семантичні відношення.

На основі встановлених семантико-синтаксичних відношень, тобто таких, що вказують не на формальні, зовнішні, а на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць, і виділяється синтаксема – абстрактна мінімальна синтаксична одиниця саме семантичного типу, що таксономічно може становити окреме слово чи сполуку слів. Синтаксема – мінімальна (неподільна, що не членується на семантико-синтаксичні одиниці нижчого рангу) одиниця, компонент семантичної структури речення. На відміну від членів речення, що визначаються на основі синтаксичних зв'язків, а отже, стосуються формально-синтаксичної структури речення, синтаксема виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень і позначає відповідні явища дійсності [Українська мова: Енциклопедія 2000, 546].

У традиційно-граматичному вченні про члени речення відсутнє поняття власне елементарної синтаксичної одиниці, оскільки членом речення – головним чи другим – визнається і синтаксично подільна конструкція. З іншого боку, статус таких службових частин мови, як прийменники, частки, лишав їх поза увагою у формально-граматичній площині речення, хоча в загально-семантичному плані це не порожні компоненти. Формальний аспект мови "не цікавить" семантика службових слів. Синтаксема, таким чином, постає як дискретна елементарна, але неподільна саме у сема-

нтико-синтаксичному плані одиниця глибинної структури речення [Мухин 1980, 22–23]. Змістовими особливостями синтаксеми є її семантико-синтаксичні ознаки, що в сукупності становлять її зміст і пов'язані з позначенням конкретних явищ позамовної дійсності. Як слушно зауважує Л.О. Кадомцева, категорійно-семантичне значення синтаксеми є нібито відчуженням від індивідуально-лексичного, що виявляє себе у можливості функціонування однакових синтаксичних форм слів у різних позиціях [Кадомцева 1985, 30–52] і, навпаки, варіантів синтаксем – в одній позиції. Зауважимо, що семантичний аспект актуалізує насамперед категорії, релевантні з точки зору встановлення ознак і відношень між явищами дійсності, тобто логізації та предикації у синтаксичній одиниці – реченні: предикатний той чи інший знак чи не предикатний. При вивченні значення речення дослідники залучають лексичну семантику слів, що входять до його складу і перш за все тих, що становлять предикативний центр. У семантичному синтаксисі речення розглядається як позначення події, в яку включені певні учасники, тобто предметні поняття, актанти [Современный русский язык 1981, 677], тому на найвищому ступені семантико-синтаксичного узагальнення синтаксеми об'єднують у два розряди – субстанціальні, що являють собою компоненти зі значенням предмета, і предикатні, які стосуються ознаки [Українська мова: Енциклопедія. На нижчому ступені узагальнення субстанціальні синтаксеми поділяють на суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні тощо. Предикатні синтаксеми передусім утворюють три групи – процесуальні (пов'язані з дієсловами), атрибутивні (прикметникові) й адverbіальні, що передають різні обставинні значення, зокрема часу, причини, місця [Українська мова: Енциклопедія 2000, 546].

Дослідження синтаксем знімає дилему системного та функціонального аспектів у синтаксисі, адже саме дослідження функціонування, "використання" мови плідно служить єдиній меті системного вивчення синтаксичної будови мови, подаючи матеріал незамінної вартості – опрацювання динамічного аспекту реалізації синтаксичних одиниць і категорій. Динамічно-функціонуюча синтаксична система, що є засобом породження різноманітних за функціями висловлень у мовленні – ось центральний об'єкт функціонально-синтаксичного дослідження мови. Дослідження синтаксичної системи має двобічну спрямованість (семасіологічну й ономасіологічну) в описі функцій мовних засобів, яка, на думку науковців, зумовлена глибинним мовним принципом асиметричного дуалізму мовного знака. Це втілюється у відсутності ізоморфізму між одиницями плану вираження та плану змісту, що, власне, означає не дисгармонію між першими та другими, а можливість відповідності однієї одиниці плану вираження кільком одиницям плану змісту і навпаки. Саме тому компоненти синтаксеми передбачають зіставлення їх у двох або більше споріднених із функціонального погляду реченнях, тобто в парадигматичному плані, а в контексті функціонування мови це означає вибір найдоцільнішого варіанта з варіаційного ряду і створення мовцем на синтагматичному рівні ланцюжка мовних одиниць, що найадекватніше відбиває картинку реальної дійсності, наприклад, *Я їду в Київ*; *Я їду до Києва*; *Я їду туди*; *Київ – мета моєї мандрівки*. Наявність системи варіантів, зокрема, локативних синтаксем, це реалізація варіантності як мовної універсалії, що полягає в синтаксичній сталості інваріанта та можливості виразити одну й ту ж лінгвістичну категорію різноманітними мовними одиницями та структурами.

Поняття синтаксеми й розуміння її варіантної природи, отже, є тою резольвентою, що дає можливість, подолавши, насамперед, суперечливі підходи до трактування лексико-граматичної суті слова взагалі і як члена речення, на необмеженому матеріалі практично дослідити синтаксичні особливості функціонування синтаксем, зіставляючи, наприклад, прислівникові синтаксеми (*тут, ліворуч, довкола*) з прийменниково-іменниковими конструкціями як цілісними синтаксичними одиницями зі значенням локативності у складі речення (*біля університету, ліворуч від вікна, довкола столу*). Рівень семантичного синтаксису, мінімальною синтаксичною одиницею якого виступає синтаксема, є тим ярусом, на якому актуалізується значення так званих "службових слів" (прийменників, часток), не знівельовується найменший і найабстрактніший носій семантики.

В статье кратко рассмотрена история развития семантического синтаксиса. Синтаксема, то есть единица семантико-синтаксического уровня, квалифицируется как знак семантической природы, представляющий семантическую структуру предложения. Смысл предложения – это система отношений, основным выразителем которых является предикат – центральная синтаксема. Таксономически синтаксема может составлять как отдельное слово, так и сочетание слов. Грамматическая и лексическая семантика предлогов и частиц не нивелируется в синтаксеме, в отличие от членов предложения – компонентов формальной структуры.

Ключевые слова: семантико-синтаксический уровень предложения, синтаксема, знак семантической природы.

The article briefly reviews the history of development of semantic syntaxis. Syntaxema is qualified as a sign of semantic nature, which represents the semantic sentence structure. Taxonomic syntaxema may represent a single word as well as word combination. Unlike sentence components, lexical semantics of prepositions and particles is realised in syntaxema.

Key words: semantical-syntactical sentence level, syntaxema, sign of semantic nature.

Література:

1. *Андерш Й.Ф.* До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38–42.
2. *Арутюнова Н.Д.* Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
3. *Арутюнова Н.Д.* Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 339 с.
4. *Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М.* Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
5. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
6. *Золотова Г.А.* Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
7. *Кадомицева Л.О.* Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – 127 с.
8. *Кацнельсон С.Д.* Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4. – С. 4–6.
9. *Ломтев Т.П.* Общее и русское языкознание. Избранные работы. – М.: Наука, 1976. – 381 с.
10. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: Ред.-вид. відділ "Вежа" Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
11. *Мухин А.М.* Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. – Ленинград: Наука, 1980. – 303 с.
12. *Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой.* – М.: Высшая школа, 1981. – 800 с.
13. *Українська мова: Енциклопедія.* К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 2000. – 750 с.
14. *Филлмор Ч.* Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск X. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 369–396.